

JUHÁSZ KATALIN

TEST – SZAG – TISZTASÁG

Az egyes kultúrák közötti – többnyire kölcsönös – ellenérzések gyakran fogalmazódnak meg tisztasági kategóriákban...

22

Atisztálkodási szokások néprajzi kutatása kapcsán gyakran szembesültem azokkal a változásokkal, amelyek az éppen aktuális vezető világtrendek nyomán a testi higiénia és a testszagokhoz való viszonyulás terén a 19. század végétől napjainkig bekövetkeztek. A legjellemzőbb vonása ezeknek a változásoknak, hogy társadalmi rétegenként, régióként, sőt akár egy háztartáson belül is az egyes új elemek más és más időpontban kerültek be a mindennapi gyakorlatba. Jelen írásomban rövid kultúrtörténeti szemle után – főként magyar kutatások alapján – a tisztaság és illat összefüggéseinek változását tekintem át a 20. század elejétől napjainkig.

Szagok és testszagok

■ A szagok erőteljesen hatnak ránk, azonban nemigen vagyunk tudatában, milyen fontosak számunkra. Bár az emberi szaglás sok állatéhoz képest gyenge, még mindig nagyon érzékeny. Legalább ezer különböző szagot tudunk megkülönböztetni és felismerni. A szaglás érzékelésünk része; nemcsak a szagok váltanak ki belőlünk érzelmi reakciókat, hanem az élmények is újra felidéződnek, ha az ezekhez kapcsolódó szagot megérezzük. A szaglással kapcsolatos felmérések szerint a szagokat attól függően érezzük kellemesnek vagy kellemetlennek, hogy milyen korábbi élményekhez, érzelmekhez köthetők. Ha az embereket a számukra kellemetlen szagokról faggatjuk, sok olyat említnek, amelyek az emberi testhez kapcsolódnak, például izzadság-, dohányszag, mosdatlanság szaga, a

betegek szaga (kórház) stb. Az emberi szervezet tetőtől talpig, testrészenként sokféle szagot termel. Jellemző szagúak például a fejbőrön és a hónaljban termelődő mirigyváladékok, illetve a nyál, a vizelet vagy a menstruációs vér. A testszagot sokféle tényező befolyásolja, például az életkor, a nem, az egészségi állapot, a táplálkozás és nem utolsósorban a tisztaság, illetve ápoltság.

A tisztaság mint történelmileg változó kulturális és társadalmi kategória

■ A „tisztaság” minimális szintje egy mai modern átlagember számára azt jelenti, hogy mindennap zuhanyozik, és dezodort használ. Egy 17. századi nyugat-európai arisztokrata számára azt jelentette, hogy ingét naponta cserélte, kezét vízbe mártotta, de az egész testét soha nem érte víz vagy szappan. Az ókori rómaiak ezzel szemben akkor érezték magukat tisztának, ha naponta több órán át gőzölték, locsolták, áztatták testüket a közösségi fürdőben (szappan nélkül), aztán fém lehúzóval eltávolították bőrükről az izzadságot és az olajat, végül újra beolajozták magukat.

Minden kultúra meghatározza a maga számára a tisztaság kritériumait, vagyis azt a pontot, amelyet legkívánatosabbnak lát a „mocskos”, illetve a „túlápolt” mint két szélső érték között. Ebből a skálaszerű megközelítésből adódik, hogy a higiénia szintje mindig alkalmas kritérium volt egy adott társadalmi csoport megkülönböztetésére, megbélyegzésére, sőt távoltartására.¹ A kívülállókat többnyire gyanús tisztátalannak, idegennek érezték. Az egyes kultúrák közötti – többnyire kölcsönös – élelenezések gyakran fogalmazódnak meg tisztasági kategóriákban, mert a tisztaságtörekvéseket generáló szennyeződések és az ezeket kísérő rossz szagok *viszolygást* keltenek. A fiziológiai reakciók kulturális kiterjesztése olyan dolgokra, amelyeket csak az adott kultúra tart tisztaságfeltételnek, a viszolygás érzését is kiterjeszti, és eleve negatív érzésekkel övezi a csoport tisztasági szabályaiban nem osztozó idegent.²

Az ókori egyiptomiak például tisztátalan dolognak tartották, hogy a görögök képesek poros testtel beleülni egy medencébe. Az arab és török utazók, majd a 19. század végi amerikaiak szerint az európaiak mosdatlanok, de köztük is a legpiszkosabbak a franciák és a spanyolok. A túlzott tisztaság is lehet gyanús: az európaiakat évszázadokon keresztül megbotránkoztatta az a mindenre kiterjedő alaposág, amellyel a muzulmánok a testüket mosdatták, a nemi szervüket is beleértve.³

A testszagok közötti érezhető különbségek nemcsak egyes országok, népek között, hanem azokon belül is alkalmasak a társadalmi megosztottság kifejezésére és érvényesítésére. A többségi társadalomhoz képest – egy etnikumhoz, társadalmi osztályhoz vagy nemhez tartozás miatt – marginalizálódott embercsoportokhoz általában egyúttal rossz szagokat is társítottak. A kelet- és közép-európai társadalmakban például a roma népességet a többségi társadalom „tisztátalanként” (és egyúttal „bűdös-ként”) bélyegzi meg.⁴ Az 1930-as években George Orwell írta, hogy „az osztálykülönbségek igazi titka a művelt Nyugaton” abban az elképzelésben állt, hogy „az alsóbb osztályok bűzlenek”. Orwell arra is rámutatott, hogy ebből a hiedelemből adódott a közép- és felsőbb osztályok tagjainak a munkásosztály felé érzett tényleges fizikai undora, amely segített fenntartani az osztálykülönbségeket.

A nemek közül a nőket tekintették hagyományosan intenzívebb szagúnak a férfiaknál, ami jelenthette azt, hogy a nők bűdösebbek, de akár azt is, hogy illatosabbak. A nőkről néha azt tartották, hogy az illatszerrel a bennük rejlő eredendő tisztátalanságot próbálják leplezni. A nők és a kellemetlen szag nagyon ősi összekapcsolódása egyrészt a speciális „női termék”, a menstruációs vér kellemetlen szagának, másrészt annak a (maszkulin) felfogásnak köszönhető, miszerint a nők a társadalom veszélyes és erkölcstelen elemei. A nők kellemes illattal való társítása viszont abból adó-

dik, hogy a nő (a férfi számára) vonzó jelenség, romantikus elképzelések szerint pedig a nők elbűvölőek és tiszták.

A nők szokásos illatszerhasználata csak erősítette a nők és a kellemes illatok asszociációját.⁵

Láttuk, hogy az eltérő tisztaságfelfogással együtt az ahhoz szorosan kapcsolódó testszag minősége is szerepet játszik a társadalmi érintkezésben. A szag tehát nem csupán biológiai és pszichológiai tapasztalat, hanem társadalmi és kulturális jelenség is, akárcsak a tisztaság fogalma.

Szagok távoli kultúrákban

■ A különböző kultúrákban mások lehetnek a kellemesnek számító illatok is. Az etiópiai daasanach népcsoport körében például nincs a szarvasmarha szagánál kellemesebb illat, hisz az a társadalmi státust és a termékenységet is jelenti. A férfiak ezért mosnak kezet tehénvizelettel és kennek testükre tehéntrágyát, míg a nők vajjal dörzsölik be fejüket, vállukat és mellüket, hogy vonzóbb szaguk legyen. A mali dogonok számára a hagymaszag a legvonzóbb illat, amit egy fiatal nő vagy férfi a testen viselhet, ezért dörzsölik be egész testüket sült hagymával.⁶

A legösszetettebb illatesztetikai rendszer az arab országokban található, ahol a különböző testrészekre számos különböző illatosítót használnak. Az Egyesült Arab Emírségekben például a nők fürdés után pézsmával, rózsával és a sáfránnyal illatosítják az egész testüket. Hajukat dió- vagy szezámolaj, ámbra és jázmin, fülüket aloe, sáfrány, rózsza, pézsmá és cibet, nyakukat ámbra és a nárcisz elegyével illatosítják; a hónaljban szantálát, az orrlyukakban aloét használnak – de csak a közeli hozzátartozók és nőismerősök társaságában. Ha nyilvános helyen viselnének magukon ilyen illatokat, házasságtörőként bélyegeznék meg őket. Az arab férfiak is viselnek parfümöt: fülük mögött, orrlyukaikban, szakállukon és tenyerükön rózsát és aloét.

Az arab országokban a közös étkezésekkel járó vendégségek részét képezi a kávé felszolgálatát követően az illatszerek körbekínálása (férfiak és nők külön helyiségben tartózkodnak). A nők esetében ez négy-nyolc féle parfümöt és füstölőpálcikákat jelent, amelyeket körbeadva mindenki tetszése szerint használ. Ez a szertartás a látogatás végét jelzi, de egyéb társadalmi funkciókat is hordoz. A házigazdák a legjobb illatszereikkel tisztelik meg a vendégeket. A szertartás így elősegíti a tiszteletadás kifejezését, továbbá a kapcsolatok, az egység megerősítését is azáltal, hogy a vendégek különböző illatokkal érkeznek, de a végén összeköti őket a közös illat.⁷

Testszagok a történelemben⁸

■ A barlangban élő, épp csak két lábra állt ősembert a saját testszaga nyilván a legkevésbé sem érdekelte. Mai fogalmaink szerint az ősemberek egyszerűen bűdösek voltak. Azt is tudjuk azonban, hogy épp ezek az erőteljes és jellegzetes szagok riasztották el a ragadozókat.

Az ókori nagy civilizációkban a kellemetlen testszag elkerülése céljából már szokásban volt a rendszeres tisztálkodás és illatosítás. Az egyiptomiak illatos fürdőket használtak; szentjánoskenyér, tömjén és zabkása felhasználásával dezodorfeleséget készítettek. Az egyiptomi nők illatos viaszt kentek a fejükre, amely a nap folyamán lassan elolvadva kellemes illatot árasztott, illetve elfedte a kevésbé kellemes szagokat.

Az ókori görögök erre is rátettek egy lapáttal: folyamatosan fürödtek, és parfümöztek magukat. A görög és római fürdők nagyszámú emlékei mind a gyakori fürdés népszerűségéről tanúskodnak. Homérosz szerint a jó házigazda a vendégnek fürdőt készít, és aromás olajokat kínál. Arisztotelészt élénken foglalkoztatta, miért épp

a hónaljban keletkezik a legkellemetlenebb testszag. Az ókori világban egyébként pont emiatt bevett szokás volt mindkét nemnél a hónalj szőrtelenítése. Leheletüket rendszeresen illatos fűszernövények, illatosított cukorkák rácsálásával tették kellemesebbé. Ha valaki csupán illatszerek használatával akarta elfedni a testszagokat, azt széles körben kigúnyolták. A rómaiak annyira fanatikusak voltak a jó illatok élvezetében, hogy nemcsak a fürdőt vagy a ruhák öblítővizét parfümözték, hanem például a lovaikat és háziállataikat is illatosították.

A Római Birodalom hanyatlásával és bukásával jelentős változások következtek be a tisztasághoz és a szagokhoz való viszony tekintetében. A birodalmat megszálló germán törzsek kerültek a fürdőket és az illatszereket, és ezért – legalábbis a rómaiak szerint – jellegzetes, átható testszaguk volt.

A korai keresztények viszont azért ítélték el a fürdést és az illatosítást, mert azokat az érzékiség és a világiasság megtestesítőinek tartották. A piszkos, elhanyagolt test ezzel szemben sok keresztény számára a lélek elsőbrendűségét jelezte a testtel szemben. A keresztény hit szerint a piszkos test is áraszthatott kellemes illatot, ha a benne lakó lélek különleges szentséggel volt felruházva. Úgy gondolták, hogy a szentségnek ezt a kellemes illatát a Szentlélek testben való jelenléte okozza. A keresztény kultúrában ezért a test jó illatát nem a megfelelő testápolás, hanem sokkal inkább a jó erkölcs jeleként értelmezték. A szentség szagával ellentétben állt a bűn bűze, úgy vélték, hogy a bűdös (visszataszító) szagot az erkölcstelen, bűnös lélek bocsátja ki. Némely szentekről egyenesen azt állították, hogy képesek voltak kiszimatolni társaik erényeit és bűneit az általuk kibocsátott szagok szerint. Hitük szerint a szentség illatát és a bűn szagát is a halál pillanatában lehetett legjobban érezni, vagyis akkor, amikor a lélek elhagyta a testet.

A késő középkori és viktoriánus korszakban a mosdás többnyire a kézre és az arcra korlátozódott. A hajat illatos hintőpor bedörzsölésével tisztították (a szárazsampon őse!). Évente egyszer fürödtek, a telet követően, amikor az éves kosz már elég rendszeren összegyűlt a testfelületen. A fürdést veszélyes műveletnek tekintették, mert a közhiedelem szerint nemcsak a koszt távolította el, hanem azt a természetes „védőréteget” is (az „egészséges” testszagokkal együtt), amely a betegségektől és fertőzésektől védett. Ezért különleges óvintézkedésekkel – például olajos bedörzsöléssel – védekeztek a víz bőrön keresztül történő vélelmezett beszívargása ellen.⁹

A korabeli szokások illusztrálására nálunk gyakran idézik Bethlen Miklós önéletírását: „Ritkán feredtem kivált hideg vízben [...] Lábamot két hétben, néha minden héten mosattam [...] számat reggel, ebéd és vacsora után mindenkor, és gyengén a szememet is hideg vízzel mosattam, kezemet gyakran, de az orcámat, hacsak valami por, sár vagy valami gaz nem érte, soha se mosattam [...] A fejemet talán 25 esztendeje van, hogy nem mosattam.”¹⁰ E tisztasági normák között nyilván senkit nem zavart az ezzel járó átható testszag, hisz mindenkinek ilyen volt a szaga.

Míg korábban e szagokról is azt gondolták, hogy védenek a betegség ellen, a 18–19. századtól kezdődő egészségügyi reform eredményeképpen az (élő vagy halott) test mindenféle szaga révén történő fertőzések kerültek a figyelem középpontjába. Hector Gavin brit orvos írja például, hogy a szegények házaiban „a levegő annyira telített a rothadás párájával, hogy belélegzése veszélyes, sőt talán halálos mérég”.¹¹ Mai szemmel e szegény (főként paraszti) rétegek tisztasági követelményei valóban minimálisak voltak: élősködőktől való mentesség, a látható testrészekon ne legyen feltűnő szennyeződés. A tisztaság megítélésében így a szagnak nem igazán volt jelentősége, hiszen a természetközeli életmód, a szűkös lakásokban a szoros egymás mellett élés körülményei között az anyagcserével, izzadással vagy menstruáció miatt keletkező testszagok teljesen természetesek voltak, azokat nem érzékelték, vagy nem igazán vettek róluk tudomást.¹²

Ugyanekkor a mezővárosok polgársága már nem bírja elviselni a legszegényebbek és a legrégebbi életmódú „rideg pásztorok” *gyakorlott zsiros, büdös, csömört és ondorodást gerjesztő öltözetét, amely undok viselet a csepegésig zsiros hajjal egyetemben*, és hatósági rendeletekkel tiltja be jelenlétüket a település közterein.¹³ Ezek az „elmaradott” társadalmi csoportok mosdás helyett faggyúval kenték be a hajukat, a testükön juhtejjel-fahamuval impregnált „tölgyfagatyát” viseltek.¹⁴

A késő tizenkilencedik században új tudományos paradigma született, amely szerint a betegségeket nem szagok, hanem baktériumok okozzák. Folytatódott a kampány a test piszoktól és beteg szagoktól való megtisztításáért, mivel ezek egyaránt szorosan kapcsolódtak mind a betegséget okozó baktériumokhoz, mind a „tisztátalan”, erkölcstelen életmódhoz. Az új erkölcs értelmében a tisztaság korántsem a testbe való bűnös belefeledkezés jele lett, hanem közelebb vitt a kegyességhez („cleanliness means goodliness”, „tisztaság tisztesség”).

Térjünk vissza kicsit az illatszerek kérdéséhez. A 18. század végéig az előkelők szépségápolásában az állati eredetű, nehéz, tömény illatú parfümök – pézsma, cibet és ámbr – voltak a legnépszerűbbek. Ezek az érzéki parfümök kegyvesztettek lettek, amikor az újfajta testi higiénia divatba hozta a finomabb és könnyedebb illatokat. Havelock Ellis pszichológus a pézsma mint illatszert kegyvesztését a szexualitás-történet egyik jelentős fordulópontjaként is értelmezi. Addig a nők a parfümököt nem a természetes testszag elfedésére, hanem nőiségük kihangsúlyozására használták. Az állati eredetű illatanyagok funkciója ugyanaz volt, mint a fűzőé, erősítette és eltúlozta a női formákat. Alain Corbin francia történész megjegyzi, hogy a „szaglási tolerancia” hanyatlása a polgári mentalitás fejlődésével kapcsolatosan következett be, és nagyrészt a puritán polgárság volt a felelős az illatok egyre erősebb erkölcsi elutasításáért. A parfümök elillanó jellege a pazarlást és a különbséget szimbolizálta; használatuk a munkamorállal ellentétes élvezeteket kedvelő dekadens ízlésre vallott, nem volt hasznos, gyakorlatias funkciójuk, és ezért erkölcstelennek ítélték ezeket. A könnyebb, finomabb illatok felé tartó trendhez tehát moralizáló tendencia is társult, s ez az egészséges táplálkozás és testmozgás iránti megszállottság, az ún. „új mértékletesség” mozgalom és más puritán elemek hangsúlyosabbá válását is példázta.¹⁵

A „testszag” születése

■ A huszadik század embere fokozódó tudatossággal viszonyul a rossz testszagokhoz, sőt gyakorlatilag minden a test által kibocsátott természetes szaghoz, amelyeket egyre inkább kellemetlenként jellemeznek.¹⁶ A higiénia történetének gyökeres fordulátát 1888-ban a MOM-cég reklámja jelezte. A képen egy úriember lép a liftbe a büdösséget jelképező jellel a feje fölött, és minden ember elhúzódik tőle. Így született meg a „testszag”. A reklámozott új termék a „dezodor” volt. A reklám hatására rohamosan terjedt a tömeges paranoia: senki sem akart az ember lenni a liftben, akitől mindenki elhúzódik a testszaga miatt.¹⁷ Az első vállalat, amely 1919-ben a BO (vagyis, a „testszag” rejtjelezett, nem kimondott) kifejezést használta a reklámjaiban, az Odo-Ro-No, női dezodorokat gyártó cég volt. Az Odo-Ro-No az eddigieknél közvetlenebb módon szólította meg potenciális ügyfeleit: szagolják meg a hónaljukat, és vegyék tudomásul, hogy a társadalmi siker a BO eltüntetésének függvénye. A Listerine szájvíz ugyanezt kommunikálta elhíresült reklámjaiban. Reklámhősük a harmincéves vénlány, Edna („gyakran koszorúslány, de sosem menyasszony”), aki a szájszaga miatt maradt pártában, de ezt ő maga nem tudja, és még a legközelebbi barátai sem mondják neki.¹⁸ A hirdetések stratégiáját alkotja mini szociodramák átmeneti áldozatainak tragédiájával, a „társadalmi szégyennel” olvasók milliói azono-

sultak, s ez a reklámozási gyakorlat újfajta iskolájához vezetett – írja Roland Marchand történész.¹⁹ A szagok leginkább fenyegető aspektusa tehát az volt, hogy állandóan figyelmeztettek: véthetünk anélkül, hogy tudnánk róla. Nem volt mód arra, hogy valaha is bizonyosságot nyerjünk tisztaságunkról.²⁰

A két világháború közötti társadalmi osztályok közötti különbségek egyik legszembetűnőbb mércéje a tisztaság, illetve a testápolás módja volt. A tiszta, szagtalan test új osztálymarkerré vált, és fontos jelentést kapott a társadalmi önmeghatározásban, illetve a kellemetlen szagú, más emberektől való önelhatárolódásban. A szagok elleni harc a higiéniaért való küzdelem szinonimája lett, és az újabb tisztálkodási szabályok elfogadása egyúttal azt a képességet is jelentette, hogy az illető a társadalmi ranglétrán feljebb léphessen.

Polgári tisztaság, paraszti polgárosodás

■ A polgári tisztasági minták és szabályok a parasztsorból épp csak felemelkedők körében még csupán részlegesen érvényesültek. A Fejér megyei Abán az 1930-as években Szalánczy Károly szociográfus írta le egy az „osztályából kinövő első generációs” család tisztasági viszonyait – a maga városi szemszögéből elég kritikusan. (Harmincnyolc holdas, háromosztatú parasztházban élő református gazda, a község egyik vezető embere, gyermekei polgári iskolába járnak, és már városi öltözéket viselnek. A gazda és felesége nem.) „Modoruk jó, bár a gyermekeken erősen érzik az osztályából kinövő első generáció szögletessége. Szokásaik azonban a családon belül mit sem változtak. Komoly higiéniaról még szó sincs, s az elemi dolgokban is teljesen járatlanok. [...] Fürdőkádig még nem jutott el a család, de a lányok is néha megmosdanak derékig – felülről. Alulról derékig nem tartják szükségesnek, pedig a nyári néhány teknőfürdő s téli egy-kétszeri gőzfürdőzés nem segít rajtuk. Ezért aztán – különösen a lányoknak – igen jellemző szaguk van, amelyet még a kölnivíz sem tud eliminálni: alóla mindig kiérzik a mosdatlanság.”²¹

A paraszti tisztaság szaga a háziszappan szaga. Semmi illatszer, csupán a zsír és nátronlúg összefőzéséből készült tisztítószer ma már kellemetlennek tűnő, akkoriban inkább semleges szaga jelentette a tisztaságot. Mosakodáshoz, mosáshoz egyaránt ezt használták. „Az vót a legegészségesebb szappan. Attul nem vót sëmmitféle allergia vagy bőrfertőzés, sëmmit. Az olyan tiszta vót az a szappan.” Az első világháború után szinte minden parasztháznál akadt már egy darabka finomabb *bóti szappany* is, amelyet főként ünnepi alkalmakra, a lányok, illetve előkelőbb vendégek számára tartogattak. A módosabb házaknál ugyan lett volna pénz az illatosabb bolti szappanok gyakoribb használatára, de mivel épp a tehetősebbek tartottak és vágtak le több állatot, bővében voltak a szappannak. Tehát a takarékos szemlélet gátat szabott a luxusigényeknek, így az illatosabb megjelenésnek is. Másrészt még az ún. parasztpolgári szokásrendszerben sem volt a kellemes illat alapvető követelmény, sőt a túlzott illatosítást és mindenféle „kenecficét” a paraszti körökben elítélték. A bolti szappan mellett csupán a csecsemőápoló szerek – babaszappan, baba-hintőpor, babakrém –, illetve a férfiak és nők által egyaránt használt nagyon kevés kölni jelentett némi változást a testillatosítást illetően az 1920-as évektől kezdődően.²²

A háziszappan kiszorulása azokban a falusi háztartásokban következett be először, ahol a fizikai munkakörben foglalkoztatott családtag rendszeresen kapott a munkahelyén szappant, illetve kéztisztító, kézápoló szereket (otthon pedig nem volt nagy mennyiségű tartalék háziszappan). A munkavédelmi juttatásként járó *Baba, Caola* vagy *Kék-Vörös* márkájú szappanokat az egész család használta (a városi munkáscsaládok is), akárcsak a kézápolóként kiosztott *babakrémet* vagy később a sárga

nagy flakonos *Családi Kézbalzsamot*. Azokban a családokban, ahol így nem jutottak hozzá tisztálkodószerekhez, az iskolázottságtól, illetve a jövedelemtől függött, hogy csak ünnepi alkalmakon vagy hétköznapiakon is finomabb bolti szappanokkal tisztálkodtak-e.²³

Az 1900-as évek elejétől az 1970-es évek végéig a korszerű testi higiénia szabályait intézményesen és sokféle csatornán népszerűsítették. Az 1960-as évektől a testszag- és illatkérdés a közvéleményt egyre jobban foglalkoztatta. Érzékletesen jellemzik ezt a közhangulatot a *Nők Lapja* egyik 1965-ös számában megjelent alábbi sorok: „Hogy lehet azt megmondani valakinek, hogy használjon kevesebb kölnit, és mosdjon többet... Egyáltalán szóba lehet ilyesmit hozni? Roppant kellemetlen. Persze a legkellemetlenebb, ha valaki nem tiszta, és látszik vagy érződik rajta. Pedig a mindennapos tetőtől talpig mosdás, zuhanyozás vagy fürdés, a mindennapos fehérneműváltás sok férfi és nő szemében még mindig luxus. [...] Az ember orra érzékeny. »Jó tisztaságzagú« – szokták mondani. De sajnos szaga nemcsak a tisztaságnak van. Érdekes volna megtudni, hogy hány ezer új vidéki ház fürdőszobáját használják kamrának, lomtárnak, mennyit költ egy-egy család italra, kávéra, és mennyit mosdószerekre?»²⁴

Egy 1960-as ismeretterjesztő kiadvány még csak a testszag elkerülésére ad tanácsokat: elsődlegesen a mindennapos alapos tisztálkodást, illetve a fehérnemű napenkénti cseréjét, a blúzok és ruhák éjszakai szellőztetését, extrém esetekben speciális szappanok, (szagtalan) dezodoráló szerek használatát javasolja. 1974-ben már külön tanácsok szólnak a láb, az intim testrészek és természetesen a hónalj szagtalanításáról és egyben illatosításáról. Az 1970-es évek elejétől egyre többféle illatú, spray kiszerezésű dezodor jelent meg a piacon, immár a férfiak számára is, így az évtized végére az illatosítás-dezodorálás a testápolás kihagyhatatlan mozzanata lett minden réteg számára. A kozmetikai ipar felfedezte a férfiakban rejlő piaci lehetőségeket: az 1970-es évek végére a borotválkozószerek (Figaro, Barbon, Pitralon) mellett piperezappanokat, dezodorokat, hajlakkot, speciális bőr- és hajápoló szereket is árultak az illatszerboltokban. Új termékek jelentek meg a lábápoló szerek között is: az említett szagtalanítók mellett lábápoló krémek, balzsamok, újfajta hintőporok.

Az infrastruktúra a nagyvárosokban egészen az 1970-es évek második feléig jóval fejlettebb volt, mint vidéken. Ez a helyzet a falvakban hosszú időre konzerválta a régiesebb testápolási gyakorlatot. A nagyvárosi üzletekben megjelenő vagy „zsebimport” keretében behozott újfajta tisztálkodó- és testápolószerek a falusi elit lakásainak kivételével csak elvétve jelentek meg a falusi fürdőszobákban. Ha szert is tettek márkás szappanokra, arckrémekre, testápolókra, azokat – mintegy presztízstárgyként – a nappaliként is használt nagyszobák szekrényrain, jól látható helyen tartották még a tégelyek, flakonok kiürülését követően is. A szagtalan dezodor már az 1960-as évek közepétől, az illatosított (spray) változatok az 1970-es évek elejétől a nagyvárosokban már elterjedtek, míg vidéken még csak kevesen használták. A mindennapi mosakodáshoz és testápoláshoz falun, de városon is a legtöbben magyar tömegtermékeket – babaszappant, Caola, Kék-Vörös szappanokat, babakrémet, Caola krémet használtak, csak a tehetősebbek engedhették meg maguknak a magyar kozmetikai ipar legújabb termékeit (Camea arckrém, púder, rúzs, körömlakk, hajlakk).²⁵

Az 1960-as, 70-es években a társadalom többségének illatmiliójét tehát alapvetően néhány tömegtermék határozta meg. Az ápolatlan emberek nemkívánatos szagával szemben a tiszta, ápolat emberek egyenillata állt.

■ Az 1970-es évek végétől, de még inkább az 1980-as években a szocialista Magyarországon is széles körben lehetőség nyílt a külföldi – elsősorban Nyugatra irányuló – bevásárló turizmusra, és a hazai üzletekben is egyre több nyugati árucikk jelent meg. A magyar ipar gyorsuló ütemben követte a nemzetközi trendeket, s ez a tisztálkodás, testápolás eszközkészletében és gyakorlatában is érezhetővé vált. Az illatos szappanok, márkás magyar és külföldi samponok, arckrémek, testápolók, borotválkozószeresek, női és férfidezodorok, dekorkozmetikai készítmények előbb dekorációként, alkalmanként, végül minden családtag által rendszeresen használva fokozatosan töltötték meg a fürdőszobák szaporodó polcait, szekrénykeit.²⁶ Ezekkel a szerekekkel együtt egész illatarzenál került a felhasználók testfelületére.

Ma olyan világban élünk, amely tele van dezodorokkal, izzadásgátlókkal, illatosított tisztálkodó- és testápolószerekkel, parfümökkel. Ezek a termékek azért kelenődők és nélkülözhetetlenek a mai ember számára, mert a kereskedelem folyamatosan és egyre rafináltabb, agresszívebb módszerekkel azt sulykolja belénk, hogy a tisztítatlan, gondozatlan test szaga társadalmilag elfogadhatatlan. A testszag tehát marketingelemény eredménye, a 19. század társadalmilag egyik legjelentősebb találmánya, amely még ma is hatással van a világra. Az illatosítás a testünk és a környezetünk minden részletét elérte.

Illatosak a szappanok, a tusfürdők és samponok, a borotválkozó- és szőrtelenítőszeresek, az arc- és testápolók, krémek, sminktermékek, a hajformázó szeresek, a fog- és szájápolók, a lábápolók, a csecsemőápolási termékek. Tisztítjuk, szagtalanítjuk és illatosítjuk a hónaljunkat, lábunkat, intim testtájékainkat, testnyílásainkat. Minden testrészre (illatos) testápoló termékek és illatszerek arzenálját fejlesztette ki és kínálja a kozmetikai mamutipar.

De ez még mind nem elég. Az emberek igyekeznek úgy főzni, táplálkozni, üríteni, dolgozni, sportolni, szeretkezni, egyszerűen *élni*, hogy az ezekkel a tevékenységekkel járó természetes szagokat maximálisan távol tartsák a saját testüktől és közvetlen lakókörnyezetüktől. Erre szolgálnak a szag- és füstelszívók, légtisztítók, illatosító szerkezetek a lakás minden pontján – a WC-től a konyhán és a nappalin át a szemetesig vagy a ruhásszekrényig. Mosószeresekkel, öblítőkkel, újabb és újabb szintetikus szeresekkel illatosítjuk a ruháinkat és a lakástextiljeinket. Lassan már a házi kedvenceinket is eléri ez a tisztaságmánia: kutya-, macskasamponnal fürdetjük, állatkozmetikába hordjuk őket.

Ez a szemlélet a városban és vidéken is egyaránt hódít. A különbségek immár nem falu és város, hanem a tehetősek és szegények, illetve a különböző szubkultúrák között mutatkoznak.

Ha történetileg tekintjük át a tisztálkodás szokásait, még egy fontos dolgot vehetünk észre. A premodern társadalmakban a testápolás mikéntje a közösség normáinak volt alárendelve. A polgárosodás és még inkább a fogyasztói kultúra eluralkodása folyamatában a tisztálkodás egyre inkább egyénivé vált, s az eredményt tekintve megnövekedtek a választási lehetőségek. Vagyis az egyén egyre inkább szabadon dönt arról, hogy milyen közösséghez kíván tartozni, s a külsejét is ehhez idomítja. A kiválasztott közösség tagjainak imázsához természetesen egy adott illattartomány is szorosan hozzátartozik.

A különböző szubkultúrákhoz tartozó illat- és szagkomplexum a jelenkori társadalmi rétegek, csoportok, szubkultúrák között is érzékenyen jelzi a különbözőséget, és kölcsönösen viszolygást kelthet a nem egy csoportba tartozókban. A többség viszonylag a hajléktalanok szagától, az egészséges a betegek szagától, az izzadt, zsíros hajú rocker a divathölgyek tömény parfümszagától, a menő milliomos az átlagembe-

rek olcsó dezodoraitól, a nem dohányzó a dohányosok szagától, a finomított ételeket fogyasztó a reformtáplálkozók fokhagymaszagától, és folytathatnánk a sort a végtelenségig.

A (természetes) szennyeződések és az azokkal járó szagok tökéletes kiiktatására való törekvés tulajdonképpen az Elias által bemutatott folyamat, a természettől való eltávolodás, a civilizáció fejlődésének a része.²⁷

Az a kérdés tehát, hogy meddig tartható még a mindent előntő sterilizált, szintetikus illatdömping, hogy meddig lesz „menőbb” úgy illatozni, mint egy egzotikus gyümölcs vagy egy sütemény, ahelyett, hogy elfogadnánk saját emberszagunkat, jóval messzebbre vezet, mint azt első hallásra gondolnánk. Így is feltehetnénk: meddig szállhat még büntetlenül szembe az ember a természet törvényeivel, van-e járható útja a természettel való harmonikus együttélésnek, visszafordítható-e az az évszázados folyamat, amellyel az ember a természet egyensúlyát megbontva, azt kizsákmányolva már-már a saját létét is fenyegetve tevékenykedik a világban?

■ JEGYZETEK

1. Az egyik legismertebb szerző, aki ezt részletesen kifejtette Mary Douglas: *Purity and Danger. Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge, London, New York, 1994.
2. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Néhány gondolat a tisztaság szimbolikájáról. In: *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. (Szerk. Juhász Katalin) L'Harmattan – Angyalöldi Helytörténeti Gyűjtemény – MTA Néprajzi Kutatóintézete, Bp., 2009. 17–47. Itt: 19.
3. Katherine Ashenburg: *The dirt on clean: an unsanitized history*. North Point Press, New York, 2008.
4. Annak ellenére, hogy a hagyományos roma kultúrában a többségi társadaloménál jóval szigorúbbak és kidolgozottabbak a tisztasági szabályok. Ezzel kapcsolatban lásd Michael Stewart Sinclair: *Daltestvérek. Az oláhcigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Bp., 1994.
5. *The Oxford Companion to the Body*. (Edited by Colin Blakemore and Sheila Jennett) Oxford University Press, 2001. 107–108, 536.
6. Kate Fox: *The Smell Report. An overview of Facts and Findings*. Oxford, Social Issues Research Centre, é.n. (1997–2011) <http://www.sirc.org/publik/smell.pdf> 30.
7. Kate Fox: i. m. 30-31.
8. A fejezet főbb forrásai: Constance Classen – David Howes – Anthony Synnott: *Aroma: the Cultural History of Smell*. Routledge, London, 1994; Alain Corbin: *The foul and the fragrant: odor and the French Social Imagination*. Harvard University Press, 1986; Kate Fox: i. m.
9. A premodern társadalmakat nemcsak az élő test, hanem a halál szagai is foglalkoztatták. A halott test bomlásszagát nemcsak kellemetlennek, hanem veszélyesnek is tartották, mert szerintük az élőre betegítően hatott. Ezért az ilyen szagokat igyekeztek a holttest balzsamozásával, tömjénezésével és illatosításával kiiktatni. Constance Classen: *Body Odours*. In: *The Oxford Companion to the Body*. (Edited by Colin Blakemore and Sheila Jennett) Oxford University Press, 2001, 2003, bővebben Constance Classen – David Howes – Anthony Synnott: i. m.
10. Bethlen Miklós: *Önéletírása*. Bevezette és jegyzetekkel ellátta Tolnai Gábor. Szépirodalmi, Bp., 1955. 121.
11. Constance Classen: i. m.
12. Juhász Katalin: *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Timp, Bp., 2006. 121–122. Camilla Maartmann: *Clean and Decent The Ideology of Hygiene and the Practice of Cleanliness*. Inter-War Norway. *Ethnologia Scandinavica* 2000. 76–92. Itt: 82.
13. *Túrkevei Törvénytár* XI. 311. 1806, idézi Gyórfy István: *Szilaj pásztorok*. Karcag, 1928. 23.
14. Juhász Katalin: i. m. 38-39.
15. Alain Corbin: i. m.
16. Katherine Ashenburg: i. m.
17. Az első hónaljra kenhető dezodormasszát hamarosan követte az Everdry nevű első hatékony izzadásgátló. Ez egy alumínium-klorid-oldat volt, melyet vattával vittek fel a bőrre. Ugyan szárazon tartott, a ruhákat károsította, és kicsípte a bőrt.
18. A hirdetési kampány hatására a Listerine értékesítése évi 100 000 dollárról több mint 4 000 000 dollárra emelkedett 1921-től 1927-ig.
19. Roland Marchand: *Advertising the American Dream: Making Way for Modernity, 1920-1940*. University of California Press, 1985.
20. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: i. m.
21. Szalánczy Károly: *Néhány magyar földműveléscsalád-típus élete számokban*. Debrecen, 1932. 23–24.
22. Juhász Katalin: i. m. 69–70; 107–110.
23. Juhász Katalin: „A bőre öre...” *Tisztálkodás és szépségápolás falun az 1960-as, 1970-es években*. In: Simonovics Ildikó – Valuch Tibor (szerk.): *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban*. Argumentum Kiadó – Budapesti Történeti Múzeum – 1956-os Intézet, Bp., 2009. 223–248; Juhász Katalin: *A tisztálkodás és szépségápolás átalakulása falun az 1960–1970-es években* *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat* 2008. 3. 109–121.

24. A víz nem fáj. (szerző:„-on”) Nők Lapja 1965. 7. 21.
25. Juhász Katalin: Meg is mosakodjál... i. m.; Juhász Katalin: „A bőre őre”... i. m.; Juhász Katalin: A tisztálkodás és szépségápolás átalakulása falun... i. m.
26. Juhász Katalin: Cleanliness and Personal Hygiene in Hungarian Villages from the Turn of the Twentieth Century to the Present Day. Revista de Etnografie și Folclor (Journal of Ethnography and Folklore) 2010. 1–2. 117–135.
27. Norbert Elias: A civilizáció folyamata. (Ford. Berényi Gábor), Gondolat, Bp., 2004.

